

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

І. Борщак

Гетьман Пилип Орлик і Франція *

[Сторінки дипломатичної історії]

Григор Орлик мешкав то в Шамборі, то в Парижі, то в Версалі, і, природна річ, звернено на нього увагу, як на товариша подорожі короля Станіслава на елекцію. Тому ж ще 4 серпня Монті писав: «Сам Господь Бог послав нам графа Орлика і, як тільки я побачив його в перший раз, то зрозумів вартість цієї людини. Мало знаходити певних людей, треба ще, щоби ці люди мали інші прикмети. Граф Орлик давно вже відомий королеві Станіславові, і, таким чином, цей володар не буде мати товаришем дороги зовсім невідому особу. Граф Орлик — відважний старшина, розмовляє різними мовами; польську і німецьку мову знає так гарно, ніби народився в цих країнах — вся нижня Німеччина й Польща йому добре знайомі».

22 серпня король Станіслав в товаристві Григора Орлика й якогось шляхтича Андльо виїхав в Польщу. Станіслав був переодягнений в німця-крамаря з паспортом на ім'я Бавер, Орлик їздив як челядник під іменем Ернест Брамбляк. 8 вересня вони були вже у Варшаві, і, таким чином, скінчилася подорож, про яку кардинал Флері писав: «Нащадки ніколи не повірять, що король, котрий знаходився на 400 миль від своєї столиці, з двома тільки товаришами перебрався через ворожі країни на протязі 15 днів».

12 вересня 1733 на полі елекції у Волі¹ примас Потоцький проголосив Станіслава Лещинського королем Польщі й великим князем Литви. В другий раз одолянівський староста ввійшов на трон. В той самий день Григор Орлик повіз цю щасливу вістку у Версаль, куди й прибув за вісім днів. Двір був у Фонтенебло. «20 вересня об 11 годині вночі прибув вісник з важною новиною. Кардинал Флері спав. Він відразу піднявся і побіг з депешею до короля. Король сповістив королеву, що заплакала від радості. Вся Франція стала в цей день польською й розмовляла лише про Варшаву. Кур'єр надзвичайно швидко проїхав дорогу від Варшави».

Але в Варшаві події прийняли інший напрям для Станіслава: московський генерал Лассі наступав, й новий король з своїми партизанами [прибічниками] мусив переїхати в Данції. Війна за польську спадщину почалася.

Тим більше потрібні були допомога запорожців і еventуальне повстання на Україні. 5 грудня Віленев писав: «Я вживаю всіх заходів, щоби татари напали на Московщину, щоби пан Орлик міг, врешті, покинути Туреччину і наблизитись до своєї армії. Вповні згідний з вашою еміненцією, що в разі визволення цей генерал, чи гетьман, як кажуть в країні козаків, буде серйозною небезпекою для москалів. Щоби розірвати союз Московщини з німцями, щоби припинити насильства москалів в Польщі, негайно потрібна диверсія запорожців на Україні, де населення не забуло ще повстання гетьмана Мазепи. Цими днями був у мене скарбник запорозької армії».

* Закінчення. Початок див.: УІЖ.— 1991.— № 8, 9.

Меморіалом від 17 грудня Віленев знов вимагав від великого візира «випустити Орлика й підтримати диверсію запорожців для визволення України».

1 лютого 1734 р. в другий раз Григор Орлик виїхав знов у Крим, як уповноважений від французького короля; Віленев спільно з ханським представником в Константинополі розвиває велику енергію, щоби нарешті довести справу Орлика-батька до кінця. 2 березня він сповіщає Флері: «Великий візир сповістив мене таємно, що він вирішив дозволити пану Орликові залишити Салоніки і виїхати в Крим. Я був очарований таким станом справи, але не виявив свого настрою, знаючи підозрілий характер турків. Все ж в кількох словах я дав зрозуміти великому візирі, наскільки пан Орлик на чолі своїх військ буде корисний для наших спільних інтересів». До цього листа долучено постскриптум: «Тільки що урядовець великого візира приніс мені вістку, що Порта доручила своєму азі² поїхати до Салонік, забрати генерала Орлика і проводжати його до Бендер. Був надісланий також султанський наказ по всіх містах, де генерал Орлик має проїздити, постачати все необхідне для пана Орлика і його свити. В Бендерах він зможе жити згідно з його рангом. Тому що ага виїхав без мого листа до пана Орлика, я поспішаю негайно відправити яничара в Салоніки, щоби привітати генерала Орлика, врешті, з визволенням, над яким прийшлося так довго працювати. Що пан Орлик матиме потребу у видатках, я передам через нашого консула фонди для нього — для згоди з козацькими старшинами те, що він дістав від Порти, не вистачить».

Пилип Орлик поїхав спочатку в Кавшани, де був хан і де знаходився також і Григор. І після довгих часів старий гетьман мав радість працювати на користь своєї нації разом з своїм рідним сином.

Віленев з Константинополя вів жваве листування з Орликами, особливо з Григором. Так, 29 березня французький посол писав йому: «Дуже радий, що нарешті Ви працюєте спільно з Вашим славним батьком!»

В Росії також зрозуміли, наскільки важні будуть запорожці в майбутній війні з турками, і якраз до цих часів відноситься енергійна акція з приводу приєднання запорожців. Генералові Вейсбахові на Україні дані були відповідні інструкції. Московський резидент в Туреччині Неплюев дістав 27 березня 1734 р. «секретніший» запит, що зроблять турки, як імператорський уряд прийме запорожців під свою протекцію. Неплюев у відповіді радив прийняти запорожців, бо «єдва ли не против запорожцев отправлены Орлик и его сын»*. Московський посол мав добрих інформаторів в блискучій Порті!..

Між тим Віленев настоював на тому, щоби Порта оголосила війну Росії. Великий візир погоджувався, але вимагав формального офензивного й дефензивного [наступального і оборонного] союзу. На аудієнції 5 квітня Віленев дістав ось яку пропозицію від Порти: «Має утворитися ліга з Франції, Туреччини, Швеції, Польщі з королем Лещинським на чолі, козаків на Україні. Метою цієї ліги повинно бути підтримання й укріплення короля Станіслава на троні, ослаблення Росії, повернення Азова туркам, Лівонії — шведам; Україна має бути вільною під турецькою протекцією на підставі договорів 1711 і 1712 рр. Франція має одночасно з Туреччиною оголосити війну москалям і цісареві й не заключати без згоди Порти миру з ворогами».

Віленев вповні згоджувався з Портою й у своїх депешах настоював, щоби складено формальний союз з Портою, бачачи лише в цьому «можливість широкої політики для Франції». У Версалі гарячим оборонцем ліги з Портою і малими державами був Шовелен, що все

* Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Т. 18.— С. 74—75.

життя мріяв про «приниження австрійського дому». Посли: в Варшаві — Монті, в Стокгольмі — Сен-Северін, все поклонники політики Шовелена, надсилали депеші в дусі Віленева. Шовелен пішов ще далше: він бажав опертися на цей «східний бар'єр» і перекроїти й західну Європу — вигнати австрійців з Сардинії і Сіцилії, посадити нового короля в Іспанії. Смерть Августа і втручання віденського кабінету в польські справи давали право Франції розірвати договір, яким вони в свій час визнали прагматичну санкцію Карла VI.

На жаль, для української справи Шовелен не сам-один вів закордонну політику Франції. Справжнім паном ситуації був кардинал Флері, колишній вчитель короля й тепер перший всемогутній міністр. Це був впертий старик. Війна й військо здавалися йому грубими речами, відповідаючими варварській епосі, не гідними державного діяча з справжніми широкими горизонтами, особливо кардинала римської церкви. «Не здібний до великих планів, обмежений в своїх політичних поглядах, рівночасно також обмежений в особистих горизонтах, підозрілий до страху», — так характеризує Флері французький історик Д'Осонвіль. Тому ж Флері занадто лякався конфлікту з Англією і всю свою політику вів так, щоби не дратувати сен-джеймський кабінет³. Настільки, що зобов'язався не збільшувати флоту, що, як відомо, все ж було чутливим місцем англійської політики. Але була ще одна важна умова, котра вплинула на французьку політику в цей час: кардинал Флері не любив королеви Марії і тому не спішив з допомогою її батькові Станіславу, тому він не надіслав флоту в Данціг, де сховався Станіслав, тому він відмовився заключити формальний союз з Портою. Флері бажав лише використовувати ситуацію, але не витворювати її. Шовелен був усунений. Флері один вів всю політику. Порта ж, бачачи таке відношення, не спішила з оголошенням війни Росії.

До цього періоду треба віднести меморіал, складений і підписаний Шовеленом, але в дійсності складений Григором Орликом для Шовелена. Це перший офіціальний документ, де Франція прокламувала [проголосила] незайманість Туреччини як необхідність європейського порядку, вказала загальний інтерес держав проводити цей принцип і вирішила вжити всі свої моральні і матеріальні сили для здійснення цієї ідеї. «Король Карл XII, — читаємо в меморіалі, — зробив Європі погану прислугу, навчивши москалів побивати других. Незабаром москалі перейдуть з України через Дністер, займуть Молдавію і Волощину — вони займуть Константинополь. Союз Москви з цісарем буде все існувати, бо він в порядку речей відповідає інтересам обох дворів. І тоді вслід за Україною, вже майже московською провінцією, така ж доля стріне Крим, Кавказ, Польщу, бо нема меж для московської амбіції».

1 квітня 1734 р. в ханську ставку прибув турецький старшина з власноручним листом від великого візира. На першій же аудієнції у хана цей старшина відкрився, що він секретар французького посла, а переодягнувся в турка, щоби обминути пильність російських агентів. То був Пейсонель, що починав свою дипломатичну кар'єру. І з цього дня до кінця життя він буде випробуваним другом Криму й України. Пейсонель мав завдання, з одного боку, впливати на хана в антимосковському дусі, з другого боку, бути посередником між ханом, Віленевом і Орликом.

Листування Пейсонеля до Віленева ясно свідчить, яку роль відіграв французький посол у маніфесті Орлика до запорожців. «Мені показував гетьман Орлик проект свого маніфесту до козаків, який я прикладаю для вашої ексцеленції»... На що Віленев відповідав: «Маніфест пана Орлика добре складений. Особливо слушно вказано про жорстокості москалів на Україні». І ще одне місце листа Віленева до Пейсонеля: «Щодо маніфесту пана Орлика, я прохав би вказати також на блискучі побіди короля в Італії і в цісарських володіннях, бо,

певно, москалі ховають це на Україні». І, справді, Орлик під впливом Віленева вставив у маніфест це місце про французького короля.

23 квітня Пилип Орлик оголосив свій маніфест до запорожців *. Прийшов, нарешті, давно бажаний час визволення України і всього українського народу з-під московського ярма. «Настав час, коли не только житія, але и послѣдней крови капли не жаловати для визволення той же отчизны своей от тяжкого и тиранского подданства московскаго... Издавна пожаданий пришелъ час, когда зъ одной стороны найяснѣйшій король французскій, найсильнѣйшій і найпотужнѣйшій въ цѣлом христіанствѣ, непобѣдимий монарха, соединившия съ королевським величеством гишпанським, дядьком своим, и зъ королевскимъ величествомъ сардинским, братом своим, противъ цесаря его милости христіанскаго и противъ Москви, праведную и слушную высказалъ имъ войну и знатные уже, помощю божією, не только над войсками цесарскими въ Италіи звѣтяжество одержал, але и цѣлое тамъ королевство Ломбардѣйское и два великія княженія, Медіоланское и Мантуанское, за мали жъ барзо часъ, бо тилько въ трехъ мѣсяцевъ отъ цесарскаго величества одобрал. А опричь тих силъ и войскъ союзныхъ французских, гишпанских и сардинских, которыхъ 150 000 въ Италіи теперь знайдеться, особливо двѣсть еще тысячей самого войска французскаго, одобравши два княженія отъ князя лотарингскаго, зятя цесарскаго, и добывши кілько фортець цесарскихъ над рѣкою Реном, переправилися уже через тую рѣку и идуть теперь до панства цесарскаго и до Вѣдни, которымъ такъ великимъ въ Италіи силамъ французскимъ же цесарское величество малолюднымъ своим войскомъ не выдолаеть постояти, звлаща когда и отъ турковъ треба стеретися и въ поготовности быти и же не тилько союзной собѣ Москвѣ жадной помощи давати, але и себе самого оборонити не може...»

І в такий зручний час — питає Орлик — запорозьке військо дало себе заманити хитрими та знадними обіцянками Московщини, які вона взагалі рідко виконує, а тим більше ще відносно Війска Запорозького і всього нашого народу, тому що з давніх часів вони наші закляті вороги. Ніколи я не дивувався б, коли б Військо Запорозьке перейшло на бік москалів, не бачачи на собі їх лукавства, але ж ви вже знаєте ціну московської обіцянки. Невже ви забули, як Москва підманила військову старшину і рубала їй в таборі голови? Самі потім пізнаєте й будете жалкувати, що нерозумно, не дивлячись на задні колеса, зробили також, як цілий український народ не послухав розпорядження небіжчика славної пам'яті гетьмана Мазепи...

«Як скоро зъ шведами тая ж Москва войну скончила и покой съ ними потвердила, так зараз обѣтницы свои поприсяжные и грамотами царскими отверженные отмѣнила, вольности всѣ поломала, судъ и права свои мучительскіе въ Украину впровадила и установила...» Гетьман запитує запорожців: «Чи ви збалакались з москалями відносно наших вільностей? Чи ви встигли добитись, що Москва не знищить гетьманського уряду, що не постановить своїх військ в наших городах?» «Признаюсь вашмостям добрымъ молодцемъ, милой братиі моей, же мушу тепер не тилько пред Портою Оттоманскою, але и предъ таким великим монархом королевскимъ величествомъ французским, королевскимъ величествомъ польскимъ и королевскимъ величествомъ шведскимъ стыдитися для теперешнего вашего непостояннаго поступку, поневаж такъ Порта Оттоманская, яко и вси тіе монархи, будучи отъ мене многими письмами (гдыжъ я въ Солонику чрез 12 лѣтъ руки зложивши даремне не сидѣлъ) упевненими и добре увѣдомленими о мужествѣ, отвагах и о статечномъ и непоколебимомъ вашмостей добрѣхъ молодцов Війска Запорозьскаго едностайномъ и поприязне-

* Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы.— С. 782; Эварницкий Д. И. История запорожских козаков.— Т. 3.— С. 568—570; Киев. старина.— 1882.— Кн. IV.— С. 107—118.

номъ ку высвободженню отчизны предсявзятіи и замыслахъ, обѣщали намъ при помощи божіей и при помощи найяснѣйшого хана цѣлымъ сердцемъ намъ жичливого и ласкавого всякими способами и войною и мирными договорами въ томъ допомогати.

Не забувайте, добрі молодці, про присягу, котру ми спільно дали на евангелії — захищати батьківщину від тяжкого і неможливого тиранства московського. Пожалуйте батьків, братів, родичів і весь народ, який стогне від грабунків, катування й тиранства московського; будуть вони прохати Господа Бога помстити вам, коли ви збільшите їх неволю, як перейдете до Москви. Тільки на нас, окрім Господа Бога, вони мають надію — про що мені передавали київські та других українських монастирів монахи, котрі йшли через Салоніки на Афон. Все це пишу вам від щирості до вас, від любові до батьківщини... Підписано: «Приятель ваш і брат Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького».

Але ж ми знаємо, що цей красномовний лист не зробив того враження, якого чекав старий гетьман. Запорожці вже задекларували своє підданство Москві⁴. Коли Віленев дізнався про злуку запорожців з москалями, 5 травня писав: «Гасан-ага привіз мені Вашого листа з поганими вістками в справі запорожців, що спричинило мені велике огірчення. Дійсно, це дуже сумна подія, але Ви краще, ніж хто інший, знаєте, що я нічого не залишив, щоби не допустити до цих подій. Я ніколи не перестав клопотати перед Портою відносно Вашого визволення, і Ви добре знаєте цей двір, щоби зрозуміти, чому я так пізно добув його. Козаки прийняли своє рішення якраз тепер, коли, здається, присутність їх гетьмана повинна була б їх одушевити, а Порта готова на все, щоби захвати [зберегти — з польськ.] союз з козацькою нацією. Все ж мені відома Ваша енергія і патріотизм, і тому сподіваюсь, що можна буде примусити козаків змінити їхні плани. Чи не вважаєте Ви можливим пообіцяти від імені Порти та моєї особи козакам більші користі, ніж вони дістали від Москви; добре було б знов їм нагадати про всі жорстокості, котрі вони потерпіли від москалів — цієї хитрої та поганої нації, яка не заспокоїться, поки не знищить всіх козаків. Я гадаю, що Ваш лист до козаків повинен вплинути на них, так красномовно і переконуюче він складений. Нічого не треба щадити, щоби відняти у наших ворогів цю підмогу. Прошу Вас надалі працювати з тою енергією та розумінням, яке мені добре відоме».

Тільки маючи перед собою тодішню політичну ситуацію, можна зрозуміти турботи врівноваженого посла французького короля відносно, врешті, не такої вже великої кількості запорожців. Версальський кабінет, переконаний Орликом, дивився на Січ лише як на базу, а мав на увазі еventуальне повстання на всій Україні.

Переговори Орлика з запорожцями йшли далі, 20 травня, маючи весь час контакт з Орликами, Віленев писав у Версаль: «Мене словіщають, що гетьман Орлик, що перебуває при хані, має добру надію привести під свою владу запорожців і що старшини цієї нації писали султанові в Перекоп, що залишили своє перебування в Криму лише тому, що татари їх переслідували». Григора Орлика Віленев утішав: «Жалкування про минуле безкорисне, особливо коли нема чого закидати собі, і одне, що треба радити, це вжити всіх заходів і знайти найкращий вихід з стану, який утворився».

В Версалі теж перехід козаків зробив прикре враження, і 28 липня 1734 король писав до Віленева: «Прошу Вас негайно надіслати кур'єра до пана Орлика і передати йому, нехай не забуває, що потрібно все зробити задля того, щоби мати на нашій боці старшин запорозької армії». Віленев, дійсно, що 10 днів надсилав кур'єра до Орлика. Орлик інформував французького посла досить докладно, і Віленев мав змогу 27 листопада писати до Флері: «Декілька днів я отримав відомості, що хан виїхав з Бессарабії в Перекоп, а гетьман Орлик за-

лишився в Кавшанах, де він зібрав вже багато козаків і кожного дня чекає нових. Порта, згідно з його вимогами, а також завдяки моїм заходам знову підвищила пенсію йому і головним старшинам, котрі знаходяться при особі гетьмана. Вона видала також наказ постачати все необхідне для його війська». Таким способом з кінцем 1734 р. з допомогою Франції і Туреччини Орликові повелося зібрати біля себе якусь кількість запорожців, звичайно, нечисленну.

12 березня 1735 р. Орлик-батько писав до Віленева з Кавшан: «Після повороту мого кур'єра з Константинополя я весь час мовчав через те, що не міг писати вашій ексцеленції за браком нового кур'єра. Я бажав би дати вашій ексцеленції більш приемні новини, ніж ті, котрі передав Вам волинський воевода та мій зять Дзержановський. Бажаю відповісти на Ваші два листи — один від 18 жовтня через мого кур'єра, другий від 5 січня через мого зятя. Перше всього, приношу Вам щирю подяку за вплив на Порту в справі підвищення пенсії моїм чотирьом старшинам, панам Мировичам — старшому і молодшому, моему beaufere [швагру] Герцику і пану Нахимовському. Завдяки Вам також Порта наказала молдавському господареві утримувати моїх жовнірів. Стара пенсія не підходила ні до рангу, ні до походження моїх старшин. Обидва Мировичі нині знаходяться при хані; пан Нахимовський і мій beaufere знаходяться зі мною. Сам я позичив тут багато грошей. Коли б Ваша ексцеленція знала, які великі мої видатки!.. Скажу щиро та по совісті, це неможливо ні в якому разі проіснувати на ту пенсію, яку давали мені в Салоніках, через те, що, не кажучи вже про інші видатки, одні тільки коні коштують мені щодня 5 піастрів. Судіть самі, чи я можу жити за ту пенсію, і знайте, що живу, сподіваючись лише на Вашу протекцію. З останнього листа, надісланого Вашою ексцеленцією через мого зятя, я бачу, з якою пильністю Ви слідкуете за моїми інтересами. Тільки вороги могли поставити мене в такий жахливий стан, про котрий пишу далі.

Коли мій зять * повернувся з Константинополя без жодних певних інструцій, без фондів, козаки зібрались озброєні біля мого помешкання і стали голосити — закидаючи мені, що я привів їх сюди, де вони загинуть від холоду і других тягарів зими; їм приходитьсь жити на відкритім повітрі, в болотистих місцях, по коліна в болоті чи в снігу. Вони нині зовсім без чобіт і убрання. Жалкувались також козаки, що повинні рубати великі дерева і таскати потім на пісках. Нема у них грошей навіть на те, щоби купити собі сорочок, через те, що не отримують жодної плати з того часу, як приєдналися до мене. Вони загрожували залишити прапори і піти геть скрізь по Україні, попереджувати своїх товаришів не становитися на мою сторону, на що я так сподіваюсь на весну цього року. Я заспокоїв козаків, обіцяв кожному по два піастри, а також чоботи й убрання. Це, я гадав, мусило їх заспокоїти, але даремно; швидко і козаки трохи-потроху почали тікати, і ось декілька днів як 60 козаків-їздців вночі, коли їх товариші спали, перейшли Дністер, ще покритий льодом. Кажуть, що очаківські татари, котрі вартують на Дністрі, напали на козаків і захопили в полон, але підтвердження ще цьому нема. Після втечі цих дезертирів інфантерія [піхота] стала зовсім неможливою і готова була поступити по прикладу кінноти, про що їх полковник попередив мене. Я прохав тоді сераскіра Мехмета перевести інфантерію з Дністра й помістити її на території буджацьких татар, але сераскір відмовився без наказу хана виконати моє прохання. Пишу це все Вашій ексцеленції через те, що, коли напишу великому візиреві — я все пишу по-латині, — переклад буде вимагати багато часу, а їжі тут залишилось тільки на два тижні, і коли хоч один день не зможу дати їсти козакам, вони, без сумніву, повстануть».

* Дзержановський.

Отже, було якесь нечисленне військо при Орлику, з яким він мусив вести складну «дипломатію», щоби удержати його при собі. 20 квітня Віленев надіслав через свого драгомана Лярія 10 000 секинів для гетьмана — квота дуже значна. Про це вже після цього Флері писав: «Дуже бажано й надалі підтримувати наших приятелів між козаками».

Для характеристики гетьмана цікавий один його лист з 7 липня 1735 р. до Віленева: «Не можу замовчати про нового представника короля Станіслава при хані; не кажучи вже про те, що він не знає ні тутешніх обставин, ні татарської мови, він повівся дуже нерозумно з запорозькою старшиною. Так, в розмовах він суперечив їм, нагадував про старі часи, коли козаки були під польським пануванням. Так що пан Мирович-старший відповів йому, що нехай поляки пам'ятають Жовті Води (це тоді гетьман Хмельницький знищив польську силу). Ви розумієте, Ваша ексцеленція, як мені важко бачити таких представників короля Станіслава, котрі зовсім не знають нової кон'юнктури. Ніколи козацька нація при сучасних умовинах в Речі Посполитій не поверне до минулого».

Неприродність польсько-українського союзу, що збила з справжнього шляху державної будови Івана Виговського, стояла яскраво також перед Пилипом Орликом, і коли московський уряд, вірний своїй демагогічній політиці, оголошував скрізь Орлика «поляком» (правда, іноді в урядових московських актах цей «поляк» перевертається в «турка-бусурманна»), то нам треба пам'ятати, що старий гетьман в ґрунті речей, як цього не вимагала певна часова дипломатична тактика, стояв все непохитно на охороні і захисті козацької нації, з якою «назавжди присяга зв'язала його».

Григор Орлик ще 12 грудня 1734 р. залишив Крим, прямуючи до Версаля. В Марселі він занедужав й з лікарні 6 травня 1735 р. написав великий рапорт до Флері, в котрім аналізує тодішній політичний стан в Європі в зв'язку з планом акції на Україні.

«...Хан дав численні докази свого співчуття інтересам його величності: він прихильно ставить ся до козаків. Завдяки йому я міг своєчасно сповіщати пана Віленева про наміри й заходи наших ворогів. Генерал Вейсбах, командуючий російськими військами на Україні, писав ханові листа по-російськи, переклад якого я сам зробив і надіслав пану Віленеву. В цьому листі Вейсбах протестував проти того, що, не дивлячись на мирний стан з Туреччиною, татари нападають на російські кордони, підтримують агентів безчесного Орлика (це так москалі називають мого батька). Хан відповів московському генералові в дуже гідній формі. Він писав, що незнайомий з деклараціями, зробленими Портою московському резидентові, але він вважає, що суверенність Порти і трактат на Пруті порушений москалями, як вони втручаються в польські справи, як вони інтригують між запорожцями.

Політика великого візира відносно Московщини подвійна. Так, з одного боку, він обіцяв послові (Віленеву) зібрати численну армію в Румелії, заготовити збіжжя для неї; обіцяв також підтримувати у всьому мого батька з його запорозькими козаками. Він дозволив синові хана вступити з 20 000-м військом на московську територію, з другого ж боку, дав строгий наказ хотинському паші не підтримувати хана і взагалі нічого не робити проти москалів. Між тим це перешкоджає ханові в його головнім завданню — вигнати росіян з України. Що ж торкається мого батька, Порта дійсно видала йому 12 000 екю, щоби працювати між козаками, й обіцяла нічого не пощадити задля того, щоби запорожці знов залишили москаля. Одначе мій батько часто вказував Порті, що потрібно наказати ханові не чекати козаків, залишити їх у спокою на умовах трактату 1711 р., тоді навіть інші козаки, що живуть нині під москалями, прийдуть до батька. Але ж досі, на великий жаль, не удалось добитися виконання цього

прохання від Порти. Будемо сподіватися, що пан посол Віленев зуміє, врешті, переконати великого візира, наскільки небезпечна для них Москва і наскільки через те важко бути в добрих відносинах з козаками.

Батько в страшному горю, що запорожці відмовились йому підлягати. Ця подія не дає змоги батькові використати дуже зручну кон'юнктуру не тільки для того, щоби дати доказ його відданості інтересам його християнської величності, але також щоби помститися за свою власну справедливу справу».

Григор різко критикує тактику Віленева, який занадто м'яко поводився з Портою і довів до того, що гетьман міг залишити Салоніки аж тоді, коли було пізно. Врешті, Григор прохав у кардинала повновладдя на ведення переговорів у Криму і навіть в Туреччині у справах, що відносяться до козаків, бо «критичний стан речей й далекий протяг між козаками і Версалем вимагає швидких рішень». Лист, який Орлик привіз від хана до короля, запевняв, що кримська держава й надалі бере до свого серця інтереси козаків.

7 травня 1736 р. Мирович з радістю сповіщав Григора Орлика в Парижі, що хан оголосив війну москалям, що офензива [наступ] на Україну починається швидко і 28 травня Порта, в свою чергу, оголосила війну Росії й цесареві.

Отже, Франція добилася того, що, не заангажувавшись формальним союзом з Туреччиною, вона все ж довела до того, що турецька імперія підняла зброю проти обох ворогів її — і цариці⁵ й цесара. В цій війні Флері хотів зруйнувати могутність обох держав-союзників.

Восени 1736 р. легкий корабель привіз в Константинополь з Марселя спеціального кур'єра від Флері, барона де Тота. Він мав інструкцію для Віленева: «Треба вжити всіх заходів, щоби москалі не добилися вільного плавання на Чорному морі, від якого їх треба за всяку ціну віддалити. Порта повинна почати кампанію нападом на Україну, куди поляки з радістю перепустять війська турецькі. Одночасно гетьман Орлик на чолі своїх запорожців піде на Україну поруч з ханом і буде кликати мешканців цієї країни скинути ярмо московської тиранії!»

Таким чином, війна проти Московщини, на котру 25 років чекав Пилип Орлик, в яку він вкладав всі надії на здійснення національних ідеалів України, стала доконаним фактом. І він спішить зарані все обговорити. Він закликає Порту вплинути на татар, щоби вони шанували українську націю й не поводилися, як в 1711 р. До Флері й Віленева пише листи, де знов на підставі трактатів 1710—1712 вимагає від Порти диплому, загарантованого Францією, як посередницею, про те, що «козацька нація обох берегів Дніпра має бути вільною і незалежною». На цьому у нього вийшов конфлікт з поляками, конфлікт, на який архіви французькі не дають повної відповіді. Видно, що поляки, хто саме — точно невідомо, протестували проти претензій Орлика на Правобережжя; 23 грудня 1736 р. він пише синові: «Я тремчу від жаху від цієї гидкої політики розділу України. Таким чином, знов бажують перешкодити визволенню козацької нації. О, нещасна наша батьківщина!»

Але хід військових подій змінив ситуацію. Турки терпіли поразки й від цесара, і від москалів; в 1737 р. війна перервалася і в Немирові з'їхався мировий конгрес. В світі турецьких делегатів були переодягнені французи Де Тот, Де Ляріа й Пейсонель. Григор Орлик знов був в Криму при хані. Гетьманові повелося добитися, знов-таки завдяки Віленеву, що Порта в особі своїх делегатів підняла питання про запорожців, але російські делегати, які були взагалі панамі ситуації, стали

ляяти запорожців, про що два роки пізніше гетьман писав в листі до Січі. Немирівський конгрес був страшним приниженням для Туреччини: Росія жадала Кубані, Азова, Очакова, Кінбурна, Криму, Бессарабії; Молдавія і Волощина мали стати вільними державами з тим, що Росія все ж мала б змогу втручатися в їх справи. Цісар жадав Сербії і Боснії. Це був розділ Туреччини. 17 липня султан прохав посередництва французького посла.

Одночасно, як це бувало вже в Туреччині, нова хвиля енергії охопила країну, і здивований світ побачив в 1737 р. знов різку перемену успіхів на війні: вся Сербія була звільнена від німців, Крим був евакуйований [залишений] Мініхом. 24 травня 1738 р. великий візир Веген-паша виступив з Адріанополя на чолі нової армії, щоби перейти російські межі. У Відні 30 жовтня зустрівся з Пилипом Орликом, якого викликав до себе. Аудієнцією у великого візира Орлик залишився задоволений, бо писав синові: «Великий візир прийняв мене з усіма можливими почестями і гонором. Він розглянув зі мною всі справи, питав про сучасний стан Росії, чи варто продовжувати війну, чи козацька нація твердо вирішила скинути московське ярмо. Він розпитував мене про Україну, про її природу і натуральні багатства. Особливо він цікавився, наскільки можливо, чи козацька нація визнає мене своїм головою. Я відповів йому, що сторона України дуже родюча у всіх відношеннях, має багато міст з фортецями, що цариця все удержувала на Україні 40 тисяч війська, що козацька нація дуже пригноблена, що вона шукає лише сприятливого моменту, щоби вимагати стару свободу, що вона мені дуже віддана, що вона негайно стане під мої прапори, як дізнається про піддержку Оттоманської Порти. Великий візир заявив мені урочисто, що він й амбасадор французький, його друг, працюватимуть біля султана, щоби мене підтримано, і що він сподівається реставрувати мене на Україні в моїх прерогативах шефа козацької нації» *.

Але і з цього нічого не вийшло. Туреччина війни не продовжувала, а Франція, в руках якої були тоді ключі миру і війни, бажала замирення, щоби дістати в компенсацію за посередництво від Туреччини нові капітуляції.

На початку 1739 р. біля Белграда почались мирові переговори під головуванням Віленева. Старий гетьман рішився особисто направитись у Белград, куди й прибув в лютому 1739 р. В один з днів лютого відбулася зустріч Віленева з Орликом. 10 років вони були в контакті, не знаючи особисто один одного. Ми не маємо доказів, яке враження зробила на Віленева зустріч з Орликом; в своїх депешах він досить скупий на це. Гетьман розумів, що при тій ситуації нема змоги поставити на конгресі українську справу, але він настоював, щоби Віленев вніс в трактат пункт про козаків, аналогічний тому, що був в Прутських трактаті. «Це, — казав гетьман, — ясно вкаже, що москалі не запанували ще на все над козаками». Вірний оборонець української справи розумів добре вагу актів міжнародного права.

Віленев дійсно пробував вставити такий пункт, але росіяни категорично відмовились і, наскільки можна судити по листуванню Віленева з урядом, страшенно ляяли при цьому козаків. Соловйов приводить з московських архівів лист Орлика до запорожців у 1739 р., де він описує, як погано відзивалися московські делегати на Немирівському конгресі про козаків; ці слова — «запорожцы плуты и воры» — мабуть, були повторені в Белграді **. Флері, якого сповіщав в цих справах Віленев, велів не настоювати на пункті про козаків, щоби не драгувати москалів і не зірвати миру. Кардинал Флері хотів за всяку ціну покінчити життя з ореолом миротворця.

* Лист від 1 листопада 1738 р.

** Соловьев С. М. Указ. соч.— Т. 20.— С. 155.

Таким чином, не повелося вставити в белградський трактат 3-го пункту Прутського договору — «москалі запанували назавше над козаками». Проте через 42 роки Вержен, тоді міністр закордонних справ Франції, розбираючи Белградський трактат, вважав його головною хибю «мовчанку про Польщу і козаків». Вслід за ним повторює це історик кінця XIX в. Альберт Вандаль.

11 березня 1739 р. «в великій мізерії» залишав гетьман Белград, прямуючи в Букарешт [Бухарест], де мав перебувати. Віленев все ж прохав великого візира «прийняти під увагу, що москалі — природний ворог Порти й тому все ж буде в інтересах її мати на своїм боці запорожців». І, дійсно, переговори з росіянами і цісарем тяглися ще — Мініх настоював на продовженні війни; тому великий візир знов надіслав в Букарешт агу запевняти Орлика в протекції Порти. Тому-то, мабуть, гетьман і надіслав листа до запорожців, котрий вони надіслали нерозпечатаним до Мініха.

18 вересня 1739 р. трактат в Белграді був підписаний. Але, проте, назрівав конфлікт Росії з Швецією, і Орлик звертає свої очі в знайомий йому Стокгольм. Версальський кабінет кінчав війну на сході, але бажав, щоби Росія мала конфлікт на півночі. Сен-Северін, посол в Швеції, все робив, щоби викликати війну. Його піддержував у Версалі маршал Бель-Іль*, внук Фуке⁶, що мріяв про великі війни, і противник обережної політики Флері. Бель-Іль познайомився з Григором Орликом, котрий переконав його про вагу і грандіозність завдання зруйнувати могутність Росії й звести нанівещ працю царя Петра. Користуючись своїм особистим впливом на короля, Бель-Іль вів русофобську агітацію при дворі. Туреччині дано зрозуміти, що якби вона заключила союз з Швецією, це було б дуже приємно французькому королеві. Швеція надіслала таємного агента в Царгород — майора Сінклера; Григор Орлик прибув також туди; старий товариш Сінклера із Швеції, він зручно веде переговори між Віленевом, великим візирем і шведами. В значній мірі завдяки йому 10 листопада був заключений альянс між Портою і Швецією. Сінклер з Орликом поїхали спільно до Стокгольма**, але по дорозі Сінклер був зарізаний віроломно на Шлезьку [в Сілезії] московськими старшинами, а Григор Орлик врятувався завдяки своїй зручності. Він таки дібрався до Стокгольма і розвинув там таку акцію, що Сен-Северін писав урядові: «Сам Господь Бог надіслав мені пана Орлика».

Швеція оголосила війну Московщині; Орликові було обіцяно в разі побіди поставити на конгресі українську справу. Сен-Северін, з свого боку, обіцяв теж. Отже, в цей час гетьман знов надіслав листа до козаків, вже до Нової Січі. Це мало бути вже в 1740 р., копія листа не заховалася, але з переписки з сином видно, що Пилип Орлик нагадував козакам про «славної пам'яті короля Карла XII, вірного протектора Запорозького Війська».

Швеція мала спочатку успіх, і новий французький посол в Константинополі Кастелян перед від'їздом, між іншим, писав 7 січня 1741 р. до короля: «Що торкається пана генерала Орлика, я буду керуватись бажаннями його еміненції і засобами, які мені вкаже пан Віленев» — настоював перед Портою, щоби вона на підставі союзного трактату оголосила війну Росії. Григор Орлик знов перебував при ньому; це він інформував Кастеляна про стан на Україні. Тому Неплюєв писав в Петербурзі: «Кастелян внушаєть, что въ Украинъ вспыхнулъ бунт и вся Малороссія ждетъ удобного случая къ возстанью, что Порта должна воспользоваться этими обстоятельствами и сдѣлать

* Стосунки Бель-Іля з Григором Орликом заслуговують осібною розділу.

** Це в перший раз взагалі в історичній літературі ми маємо змогу установити, що товаришем Сінклера був Григор Орлик. «Revue historique» в одному з своїх номерів має видрукувати нашу аргументацію відносно цього питання. Зазначу тут лише, що він був під чужим іменем «Сопноієг».

диверсію въ пользу Швеції» *. Це справді є мова листів і меморіалів Орликів до французьких достойників!

Але незабаром Швеція була побита, трактат в Або⁷ ще більше знищив її силу. На цей раз гетьманові не було звідки чекати конфлікту. Він ніби тільки жив, поки була надія на визволення рідного краю. Йому пішов вже 70-й рік. Сили вже залишали його. 30 серпня 1741 р. він надіслав великого листа до Флері, прохаючи надалі оказувати протекцію синові й всій козацькій нації, бо «який би малий інтерес не являла справа козацької нації в великій машині, якою Ви так розумно й геніально керуєте, одначе неоспоримі права цієї нації на Україну, узурповану московським пануванням, ярмо, котре на неї наложили, що становиться з кожним днем більше і більше невиносимим — все це примушує мене виконати свій довг й мої вірні обов'язки, котрі я прийняв на себе під час вибрання в гетьмани. Ніколи я не перестану шукати всіх легальних засобів, щоби заявляти мої права й права моєї нації на Україну...»

До цього листа гетьман знов приклав копії грамоти Карла XII з 1710 р., диплома султана, трактату з ханом, цілої низки листів від Віленева — одним словом, всі міжнародно-правні докази його прав на Україну. Тим самим він вказав нащадкам, в якому напрямі треба вести боротьбу за здійснення національного ідеалу. Це була його лебедина пісня: до останніх днів він залишився вірним присязі, складеній 32 роки тому назад в Бендерах: «...Милость, вѣрность и печаливоє ку отчизнѣ малороссійской матцѣ нашей, о добрѣ оной посполитом, о цѣлости публичной, о разширенью прав и вольностей войсковых, старань, сколько сил, разуму и способов станет, мѣти...»

Писано на еміграції.
Париж 1920—1921.

ПРИМІТКИ

¹ Воля (Wola) — село поблизу Варшави, де знаходилося елекційне поле, на якому збиралася польська шляхта для виборів короля.

² Ага (з тюрк. — пан, начальник) — титул воєначальників і деяких вищих придворних сановників у султанській Туреччині.

³ Сент-Джеймський палац у Лондоні був резиденцією англійського короля.

⁴ Запорожці отримали офіційний імператорський дозвіл на повернення в межі Росії наприкінці 1733 р. Повернувшись на батьківщину, вони заснували Нову Січ в урочищі Базавлук (1734—1775).

⁵ Цариця — Анна Іоаннівна (1730—1740).

⁶ Фуке Нікола, маркіз де Бель-Іль (1615—1680) — французький державний діяч (з 1650 р. — генеральний прокурор, а з 1653 р. — суперінтендант фінансів), що зажив сумної слави своїми зловживаннями і розкраданням казни.

⁷ За мирним договором, укладеним в Або (1743 р.), Швеція зреклася на користь Росії Кюменогорської й частково, Савалакської провінцій.

Іноземні друковані праці, використані І. Борщаком **

¹ L é m o n t e y. Histoire de la regence— Paris, 1832.— 2 vol.

² C l a u d e S t. André. Louis XV.— Paris, 1921.

³ H o e f f l e r. Der Kongress von Soissons.— Wien, 1871—1876.— 2 vol.

⁴ B o u t a r i c. Correspondance secrete inédite de Louis XV sur la politique étrangere.— Paris, 1866.— 2 vol.

⁵ L a u g i e r. Histoire de la paix de Belgrade.— 1782.

⁶ A l b. V a n d a l. Le Pacha Bonneral.— Paris, 1885.

⁷ A l b. V a n d a l. Louis XV et Elisabeth de Russie.— Paris, 1882.

⁸ A l b. V a n d a l. Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve.— Paris, 1887.

⁹ P i e r r e d e N o l h a c. Louis XV et Marie Leczinska.— Paris, 1920.

¹⁰ Recueil des instructions aux ambassadeurs de France... Russie, Suede, Pologne, Autriche.

¹¹ B o h u t z. Histoire de la Tauride.— St. Petersburg, 1824.

¹² Lettres édifiants et curieuses écrites par les Missionnaires. Pantheon Litteraire. 1838. «Crimée». Les anecdotes de Segour du Roi de Suede à Bender, par baron de Fabrice.

¹³ Fontes rerum austriacarum.— Wien, 1949.

* Соловьев С. М. Указ. соч.— Т. 20.— С. 72—74.

** Бібліографічний опис автора.